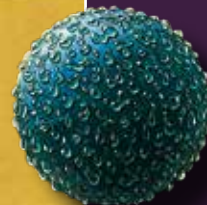

opdatering

Årbog for Vardemuseerne
& Ringkøbing-Skjern Museum

2018

opdatering

Årbog for Vardemuseerne &
Ringkøbing-Skjern Museum 2018

opdatering
Årbog for Vardemuseerne
& Ringkøbing-Skjern Museum 2018

© Forfatterne, Vardemuseerne
& Ringkøbing-Skjern Museum 2019

Redaktion: Caroline E. Larsen og Tine Lorange

Korrektur: Harriet Ludvigsen

Grafisk tilrettelæggelse: Tine Lorange

Forsidefoto: Niels Provstgaard sammen med sin fuglesamling. Fotoet fik Ringkøbing-Skjern Museum i forbindelse med istandsættelse og genåbning af Provstgaards Hus. Læs mere om Provstgaards Hus på side 76 og 84.

Fotos og illustrationer: med mindre andet er angivet ved de enkelte fotos og illustrationer tilhører billedmaterialet i denne bog Vardemuseerne, Ringkøbing-Skjern Museum eller Arkæologi Vestjylland

Alle kort, Danmarks Højdemodel og ortofotos: ©Geodatastyrelsen

Skrift: Myriad Pro

Papir: MultiArt Silk 130g

Omslag: 1/s 260g

Tryk: PE Offset, Varde

ISBN 978-87-93713-09-3

ISSN 1903-9581

Kære Læser!

Velkommen til endnu en udgave af *opdatering*, den fælles årbog for Ringkøbing-Skjern Museum og Vardemuseerne. Årbogen er som altid et forsøg på at fastholde noget af alt det, som er sket på de to museer i det forløbne år. Nogle år har vi prøvet at lægge et tema for årbogen. For det meste er den eneste røde tråd dog de enkelte skribenters lyst til at fortælle om deres opdagelser og oplevelser, om fund og fortidsminder og om dramatiske, stille, rørende eller overraskende historier, der dukker ud af museumsarbejdet. Og fortællelysten er heldigvis stor på de to museer. Så derfor kommer vi også i år vidt omkring. Fra arkæologiske detektorfund over Ringkøbings middelalder og lensaflysningen i Vestjylland og historier om de tyske flygtninge i Danmark efter Anden Verdenskrig til restaureringen og genåbningen af Provstgaardens Hus i Skjern Enge og børns oplevelser i Tirpitz. For ikke at glemme beretningerne fra museumsforeningerne og oversigten over de arkæologiske

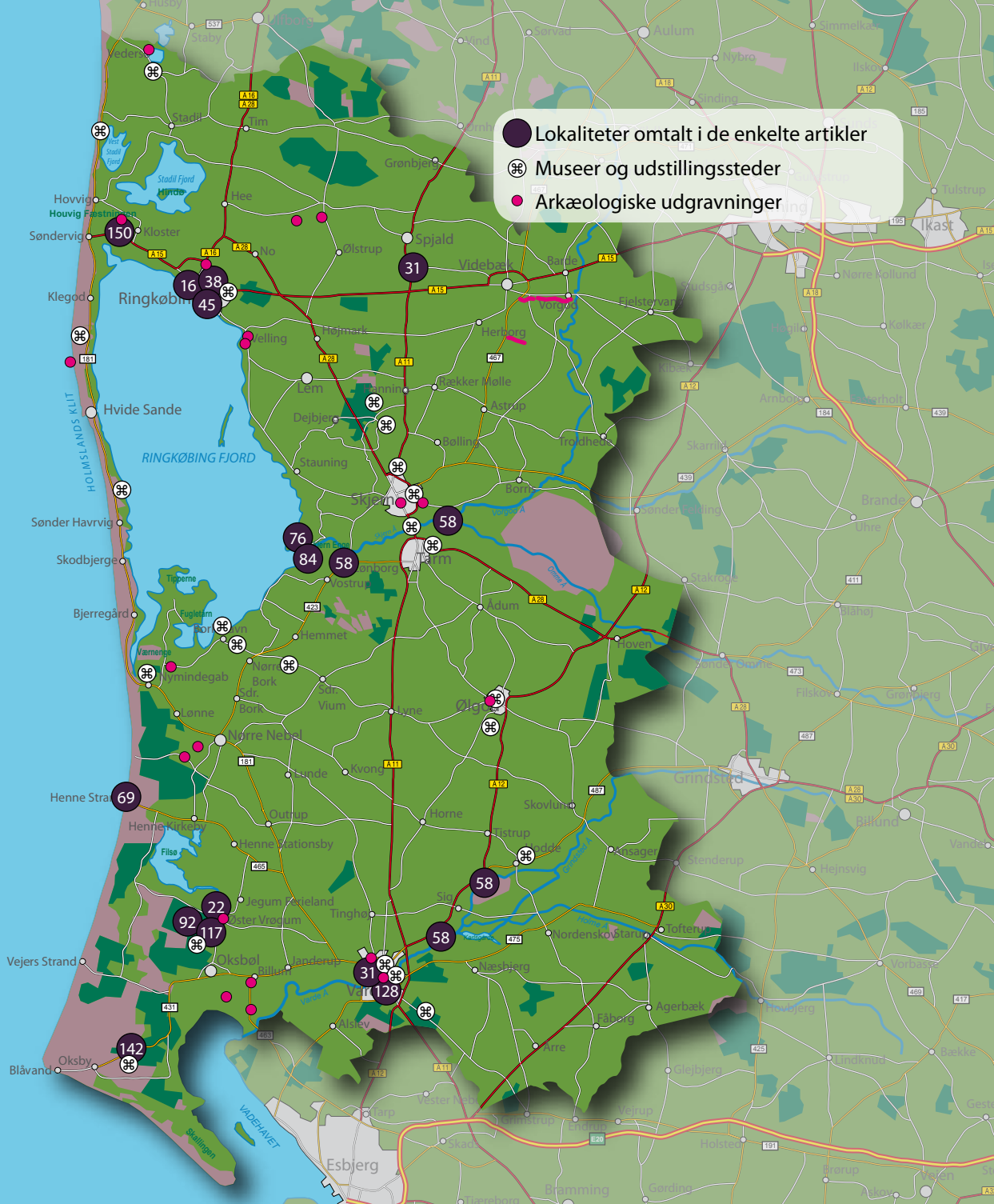
udgravninger i løbet af året. Man fornemmer forhåbentlig både bredden og det store omfang af det arbejde, de to museers medarbejdere har præsteret – igen.

Med til travlheden hører, at begge museer – trods den rekordvarme sommer – satte besøgsrekord. For første gang nogen sinde nåede vi nu meget tæt på 500.000 gæster til sammen.

Midt i denne på alle måder rekordsommer valgte Kim Clausen at træde tilbage efter 43 år som direktør for Ringkøbing-Skjern Museum. Da Kim Clausen i 1975 kom til det lille Skjern Museum, holdt han det søndagsåbent for i alt 300 gæster det første år. Inden han gik af som direktør for det fusionerede Ringkøbing-Skjern Museum rundede gæstetallet 216.000 på 14 besøgssteder. Det er umuligt at nævne alle meritterne gennem så mange års museumsvirke, ligesom en enkelt årbog som denne på ingen måde kan rumme et helt års arbejde på de to vestjyske museer.

God læselyst

Mette Bjerrum Jensen og Claus Kjeld Jensen

- Lokaliteter omtalt i de enkelte artikler
- ☞ Museer og udstillingssteder
- Arkæologiske udgravninger

150

16 38 45

31

76 84 58

58

69

92 22 117

58

58

142

31 128

58

Indhold

- 6** Museumsforeningernes årsberetninger
- 16** Karen fik genoplivet det lokalhistoriske arkiv
Af Annette Holm
- 19** Årets gang i ArkVest
Af Lene B. Frandsen & Poul Krogh Jørgensen
- 22** Landskabet fortæller
Af Karen Bjelke Fisker & Stina Trolldoft Andresen
- 31** Den magiske middelalder
Af Rachel Facius Andersen
- 38** Arkæologiske spor fra det ældste Ringkøbing
Af Jens Aarup Jensen
- 45** Grønnegade i gamle fotografier
Af Christian Ringskou
- 58** Lensafløsningen i Vestjylland
Af Mikael Frausing
- 69** Epervier – en vestjysk stranding
Af Lene Nygaard Hansen
- 76** Brødrene i Provstgaards Hus
Af Caroline E. Larsen
- 84** Provstgaards Hus – bygningshistorie og istandsættelse
Af Steffen M. Søndergaard, arkitekt MAA
- 92** At vinde freden – mellem nazisme og demokrati
Af John V. Jensen
- 117** Frygten for de tyske kvinder
Af Maria Nygaard Madsen
- 128** Blåt til inspiration
Af John V. Jensen
- 142** Who let the kids out?
Af Pernille Ø. Sørensen
- 150** Danmarks største dronfoto
Af Torben Egeberg
- 156** Årets udgravninger
Af arkæologerne i ArkVest
- 176** Tidstavle

Arkæologiske spor fra det ældste Ringkøbing

Af Jens Aarup Jensen

Ringkøbing er en søhandelsby fra middelalderen, hvis navn første gang optræder i midten af 1300-tallet. Byen har i 1900-tallet fejret sine jubilæer efter et købstadsprivilegium fra 1443, det eneste som er bevaret, dog ikke i original, men i en afskrift fra 1648. Det bekræfter et tidligere privilegium fra kong Valdemar. Men hvilken kong Valdemar, der henvises til, hvornår byen må være grundlagt, og hvorfor de tidligste privilegier ikke er bevaret, det kan man læse nærmere om i middelalderhistorikeren Anders Bøghs artikel i *opdatering* 2017.

Det blev i 1970'erne en prioritet for Ringkøbing Museum at søge de yderst få historiske kilder suppleret med arkæologiske udgravninger, der håndgribeligt kunne vise, at byen eksisterede i middelalderen og måske også hjælpe til med at indkredse tidspunktet for dens grundlæggelse. Det var et stort øjeblik, da de første sikre fund blev gjort i november 1978.

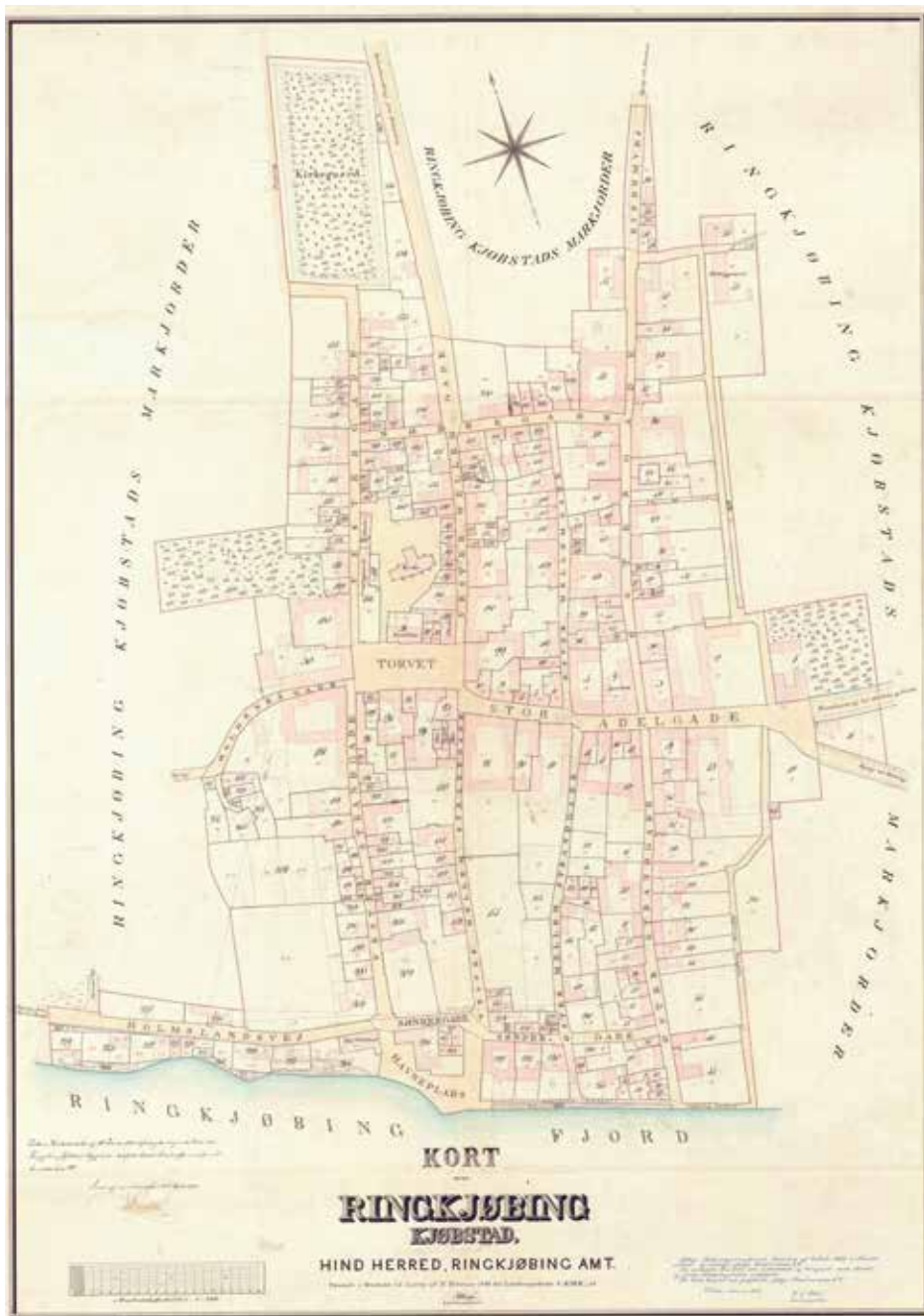
Artiklen indledes med en kort rids af den historiske baggrund og slutter med et blik på sejladsen gennem Nyminde, som har været afgørende for Ringkøbings placering på landkortet. Den bringer ikke ny viden, men sammenfatter resultaterne fra udgravninger i Ringkøbings bykerne. I artiklen "På sporet af rennumköpingh" har jeg i årbogen FRAM 1985 fortalt om de første større undersøgelser, der bragte ny viden.¹ Palle Eriksen har i flere omgange siden bragt senere udgravningsresultater i FRAM. I årbogen KUML 2004 fra Jysk Arkæologisk Selskab har Helle Henningsen publiceret artiklen "Ringkøbing i middelalderen".² Det er den første og eneste samlende omtale af alle

de dengang foretagne udgravninger i Ringkøbing og har derfor været flittigt benyttet som baggrund for denne artikel. Tak for indsatsen til mine medarbejdere i det gamle Ringkøbing Museum. Også en særlig tak til redaktionen af TRAP Danmark 6. udgave for venlig tilladelse til at lade artiklen trykke i *opdatering*. Den blev nemlig i første omgang skrevet til brug for et kommende bind af TRAP, hvor Ringkøbing-Skjern Kommune beskrives.

Historisk baggrund

Første gang Ringkøbing nævnes er i kirkelisten fra ca. 1340, der findes i dokumentsamlingen fra Ribe bispestol og kaldes *Ribe Oldemoder*. Her skrives byens navn "rennumköpingh". Det fortæller os, at den er opkaldt efter det nærmeste landsogn Rindum, der trods moderne stavemåde langt op mod nutiden lokalt blev udtalt "rennum". En bydannelse var ikke en købing eller købstad, medmindre den var tildeelt særlige rettigheder og begunstigelser udstedt af kongen, især eneret på at drive handel og håndværk. Et sådant købstadsprivilegium skulle i princippet fornys efter hvert tronskifte. For Ringkøbings vedkommende er det ældst bevarede udstedt af Christoffer af Bayern i januar 1443. Det stadfæster bl.a. de privilegier, som "konning Waldemar" før havde givet byens borgere og menighed. De behøver ikke engang at være de allerførste, han kunne jo også have bekræftet et tidligere privilegium. Så hvor gammel var byen egentlig, og hvem var han denne "konning Waldemar"? Det er blevet vendt og drejet af byens historikere. Der er

Kort over Ringkøbing
Købstad fra 1863.

nemlig hele fire kong Valdemar at vælge imellem. Pilen peger mest på Valdemar 3., hertug af Slesvig og konge i årene 1326-30 under Grev Gerts formynderskab.³ Og var byen selvgroet, vokset stille og roligt frem, eller var den grundlagt efter en på forhånd lagt byplan? Det sidstnævnte kunne bykernens gamle gadenet godt tyde på. Det består i al enkelhed af fire nogenlunde lige gader på tværs af fjordkysten. De krydses midtpå af en gade, der fører hen mod et lille torv mod vest. Nord for Torvet var udlagt en kirkeplads med kirkegård. En så enkel byplan peger på planlægning og på, at Ringkøbing måtte være en af de yngre middelalderkøbstæder fra slutningen af 1200-tallet eller lidt senere.

Arkæologiske undersøgelser

Fra perioden 1300-1500 er der kun 14 skriftlige ofte meget fåmælte kilder, hvor byen nævnes. Arkæologien burde derfor kunne bidrage med viden. Men på trods af, at der ved nybyggerier og andre gravearbejder var blevet kigget efter og opsamlet potteskår og andre ting, var der endnu så sent som i starten af 1970'erne ikke gjort fund fra byens ældste tid. Ikke så meget som et eneste potteskår fra middelalderen fandtes der i Ringkøbing Museums samling. Det kunne simpelthen ikke passe, at der ikke kunne gøres arkæologiske fund, der kunne bekræfte byens alder. I 1978 blev de første udgravninger foretaget. De blev indledt med to små udgravninger bag ejendomme på Torvet.⁴ De viste hurtigt, at der ikke ret dybt nede ligger et tidligt muldlag, et regulært pløjelag direkte oven på morænegrus. Byen måtte simpelthen være anlagt på dyrket mark, og der fandtes ikke noget tykt kulturlag af ophobet affald som i andre af de gamle købstæder. De er ofte placeret i fugtigt terræn nær et åløbs munding, men i modsætning til disse har man i Ringkøbing ikke ladet større mængder affald blive liggende for at højne terrænet. Det var slet ikke nødvendigt, for topografisk ligger Ringkøbing tørt på en lav udløber af Skovbjerg bakkeø, der består af morænesand/grus fra næstsidste istid. SV-hjørnet af Torvet ligger i

dag i en højde af ca. 4 m over normal 0. Torvet afslutter den gamle bebyggelse mod vest. Herfra falder terrænet jævnt ned mod tidligere enge ved Vonåen. Engene blev afvandet og siden bebygget efter Anden Verdenskrig.

I Vester Strandgade, der forbinder Havnepladsen med Torvet, blev der i november-december 1978 lejlighed til at foretage en lidt mere omfattende arkæologisk udgravning. Den fandt sted i haven bag nr. 14.⁵ Allerede i den indledende fase blev der nederst i jordlagene, der her var noget tykkere end bag Torvet, fundet et skår fra en glaseret kande typisk for højmiddelalderen. Endelig var der bingo! For første gang kontakt med tiden omkring år 1300. Under det forventede pløjelag fra en mark ældre end byen, tegnede der sig i det gule morænegrus flere anlægsspor. Plovfurer kunne ses som striber parallelt med gadens forløb, men endnu vigtigere var to render, der mødtes i et retvinklet hjørne og havde været gravet gennem pløjelaget. Den ene løb vinkelret på gaden

Middelalderlig brønd i Vester Strandgade under udgravning i 1978.

den anden parallelt med denne. Sådanne render kendes fra andre udgravninger og tolkes som skelmarkeringer af grunde fra starten af en middelalderlig bebyggelse. De har stået åbne en tid uden at blive rensset op. Deres tilknytning til gadeforløbet var en klar støtte til formodningen om, at gadenettet fulgte en plan, som byen var anlagt efter. 20 stolpehuller af varierende størrelse tegnede desværre ikke et genkendeligt mønster efter tidlige huse. Dertil var udgravningsfeltet for lille. En overraskende stor rund nedgravning med diameter på 3,40 m og cirkulære aftegninger i midten viste sig at stamme fra en brønd. Den var gravet 2 m ned i gruset, ved bunden målte den indvendigt 70 cm i diameter og havde sider af marksten op til 80 cm over bunden. Resten af brøndskakten opefter har nok været konstrueret som et fletværk. Brønde har der været mange af i byen fra alle tidsperioder. Det spændende ved denne var, at efter at selve brøndskakten var blevet konstrueret, var resten af nedgravningshullet udenom denne blevet fyldt op igen. Og i denne fyldjord var der potteskår. Foruden mange skår fra dagligdagens kogegryder af gråbrunt lertøj, den middelalderlige kuglepote, blev der fundet omkring 200 skår af glaserede kander. Ved en efterfølgende gennemgang viste de sig at stamme fra mindst seks forskellige glaserede kander fra middelalderen. Den ene er af hjemlig tilvirkning, de andre fra Nederlandene. To af disse vakte særlig glæde. De er nemlig dekoreret med udpressede knopper, der ligner hindbær. Sådanne kander er flamske. De blev fremstillet lige omkring år 1300 ved Aardenburg, der ligger i det allersydligste Holland ikke langt fra Belgien, kun ca. 20 km NØ for Brugge. Skår af identiske kander er også fundet i Ribe. Udover de nederlandske kander blev der fundet 10 skår af en uglaseret kande dekoreret med omløbende riller. Den er af en type, som kaldes "næsten-stentøj", der blev produceret i Rhinområdet fra slutningen af 1100-tallet til lidt ind i 1300-tallet. Med disse fund blev det endelig godtgjort, at Ringkøbing var en veletableret købstad i begyndelsen af 1300-tallet med de søværts handelsforbindelser ned

Potteskår med "hindbærornamentik" – vidnesbyrd om Ringkøbings middelalderhistorie

langs Vadehavskysten, som blev ved at være karakteristiske for byen i de følgende 400-500 år.

Senere udgravninger

En arealmæssigt større udgravning fandt sted etapevis i årene 1982-86 i en have tættere på havnen og med en afstand på kun 40-50 m fra dens nordlige skel til Vester Strandgade 14. Haven ligger bag grunde længst nede mod fjorden på Vester Strandgade og blev ikke dyrket længere. Udgravningen blev kaldt "Dyekjærs Have" efter ejerne. På bykort fra 1800-tallet ses området som en ubebygget toft.⁶ Det blev hurtigt klart, at her havde der også boet folk i middelalderen, men at bebyggelsen var blevet opgivet igen. Under overfladens havemuld var der kun et 10-20 cm tykt kulturlag, som ovenikøbet havde været pløjet efter bebyggelsens ophør. Keramikmaterialet fra udgravningen omfatter flere tusind skår af de gråbrune kuglepottes. Det store antal skyldes, at de fleste var gået i småstykker ved

pløjningen af laget efter beboelsesfasens ophør. Omkring 250 skår stammede fra mindst 15 forskellige nederlandske kander. Desuden var der skår af kander fra Rhinområdet af "næsten-stentøj". Samme fundbillede som fra Vester Strandgade 14, men med undtagelse af to meget små skår, der skilte sig ud som noget helt særligt. De er af hårdtbrændt pibeler med to farver glasur og dekoreret med bånd og stiliserede blomster og kunne genkendes som stammende fra en type kander, der blev fremstillet i 1200-tallet i egnen omkring Rouen, der ligger ved Seinen ca. 100 km nordvest for Paris. Så langt mod syd strakte byens forbindelser sig altså i dens tidlige år. Spændende nok, men det arkæologisk vigtigste fund var ti små middelaldermønter fra borgerkrigstiden fundet indenfor eller umiddelbart omkring stolpehullerne fra et hus, der indvendigt kun målte 8 x 3,4 m = 27 m², måske en handelsbod. Fylden i stolpehullerne, der angav omridset af huset, var rent hedesand uden indblanding af senere kulturspor. Det måtte derfor være fra den tidligste bebyggelse og opført på et lynchbevokset areal udenfor de tidligere marker. Den ældste mønt er udmøntet af biskop Esger i Ribe under

Næsten ubeskadiget kuglepote in situ i Dyekjærs Have.

Christoffer 1. (1252-59). De to næste er lidt yngre, den ene uden præg den anden fra Erik Menved (1286-1319); fire er fra Christoffer 2. (1320-26), en enkelt fra Valdemar 3. (1326-30), de tre sidste er et fragment og to jyske udmøntninger fra 1320-30erne. Det må være mønter, der er blevet tabt i Ringkøbings ældste tid, og de var en yderligere bekræftelse på, at byen må være grundlagt i slutningen af 1200-tallet og var fuldt etableret i begyndelsen af 1300-tallet. Udover hustomten blev der kortlagt spredte stolpehuller og render magen til dem, der allerede var kendt fra Vester Strandgade 14. En meterbred grøft og en stenbrolægning nærmere fjorden i den sydvestlige del af udgravningsområdet var tilsyneladende fra en senere del af middelalderen. I den afsluttende etape af udgravningen var vi så heldige at finde en hel rundbundet kuglepote, der var gravet ned under et formodet jordgulv. Herudover blev der kun fundet nogle få andre enkeltgenstande fra middelalderen.

Senere udgravninger har bestyrket resultaterne fra Vester Strandgade 14 og Dyekjærs Have. Tidlige render parallelt med eller vinkelret på gaderne er iagttaget flere steder både nordligt og østligt i byens middelalderkerne. Tre udgravninger beliggende i Vester Strandgade, Grønnegade og Øster Strandgade har fundet sted inde i gamle huse, der skulle renoveres.⁷ Sidste sted sås en brøndkarm, der meget spektakulært var opbygget af klægtørv lagt i sildebensmønster. Klægtørv er græstørv fra strandenge, der indimellem har været oversvømmet, hvorved der blev aflejret tynde striber af marskklæg. Under de ældre huse ses tykkere kulturlag fra middelalderen med flere spor af lergulve, der har afløst hinanden, et sted også spor efter en bageovn og smedeaktivitet. Mærkeligt nok er der ikke ret mange genstandsfund fra den senere del af middelalderen.

I historieskrivningen om Danmark varer middelalderen ca. 500 år og slutter med reformationen 1536. Grevens Fejde var en af de sidste optakter til afslutningen af den katolske kirkes tid. Under sit felttog fra Kolding over Varde og videre op gennem Nørrejylland nåede hærføreren Johan Rantzau også til Ringkøbing, hvis indbyggere var flygtet, så

Aftegninger fra tørvebygget brønd under et hus i Øster Strandgade 4.

han fandt byen tom. Oversat fra plattysk skrev han i december 1534 til et familiemedlem: "Der kogte vi og anrettede samme og drog om morgenen videre." At hans landsknægte har plyndret så meget, de kunne nå, inden de næste morgen drog videre nordpå, skal man nok ikke tvivle om. Sætningen er også blevet tolket som, at Ringkøbing blev stukket i brand.⁸ Der er dog ikke ved byggearbejder tidligere eller ved de arkæologiske udgravninger siden 1978 gjort iagttagelser af brandlag aflejret under byen.

Ribe og Ringkøbing

En købstads eneret på handel betød, at der skulle svares afgifter ved ind- og udførsel af varer. I et brev fra 1368 forpligter Valdemar Atterdags drost (senere kaldet rigshofmester) Claus Limbek på Riberhus sig til

fremdeles at virke for, at det ikke skulle være nogen Kjøbmand tilladt at udføre nogensomhelst Vare tilsøs fra byen Rennekøpings Havn (Ringkøbing), ligesom heller ikke fra Byen Warwith (Varde) medmindre Kjøbmændene først kom Til Ribe og der betalte fuld Told af dem.⁹

Måske er de nederlandske kander fra tiden omkring 1300 kommet til Ringkøbing via Ribe. Størstedelen af de "øxne", (stude), der udførtes til søs, gik til Amsterdam. For at undgå pirater samlede skibene fra Ringkøbing og Hjerting sig undertiden med skibe fra Ribe. Købmændene i købstæderne har givetvis haft tætte relationer til hinanden også via ægteskaber. I 1599 blev Ringkøbing for første gang lovligt toldsted. Forinden havde der dog flere gange været givet dispensationer, så tolden kunne opkræves lokalt.¹⁰

Nyminde

Ringkøbings placering blev sikkert bestemt af, at den var det eneste sted ved fjordkysten, hvor man kunne ankre op tæt på fast grund, så handelsskibe uden større besvær kunne losses og lastes, og varerne fragtes over tørt land til og fra et stort opland. Byens grundlæggelse er også blevet set som en mulighed for at kunne søge i læ under den såkaldte "ummelants fart" (om æ land = rundt om Skagen), et begreb, der er samtidigt med den nye mere rummelige skibstype koggen.¹¹ Kong Abel gav i 1251 en række begunstigelser til udenlandske købmænd, vel især nederlandske, der vovede den farefulde sejlads hele vejen op langs Vestkysten og passerede Grenen på vejen ned gennem Kattegat for at deltage i den givtige Østersøhandel. Nord for Horns Rev var der ingen andre muligheder for at søge læ og havn end gennem indsejlingen til Ringkøbing Fjord. Der var ingen smutvej gennem Limfjorden, der havde været lukket mod vest siden vikingetiden. Forholdene for ind- og udsejling gennem Nyminde har været af afgørende betydning for Ringkøbings historiske udvikling. På hollandske meget tidlige og skitseagtige søkort, det tidligste fra midten af 1500-tallet, ses Holmsland Klit som en ø, undertiden et par øer, der kaldes Numets Lant, der tilmed vises liggende som den nordligste i rækken af vadehavsoer.¹² Navnet må betyde Nymindeland og staves noget forskelligt på senere kort. Så sent som i 1817 forklaredes ved byretten i Christianssand, at en norsk skippers forlis

ved Thorsminde var sket "ved Minden på Nomen Eylandt i Jylland".¹³

Kystlinjen har i middelalderen ikke lignet nutidens lange lige udligningskyst, men har ligget længere ude og været bugtet med forskellige vige, hvilket stednavne som Søndervig og Lyngvig synes at fortælle om. Ved lavvande efter storm ses der undertiden forekomst af moræne under havklitterne, hvor havet har været oppe og gnave af klitfoden. Nogle steder på Holmsland Klit findes desuden jordlag med ardfurer fra både bronzealder og jernalder under havklitterne, og på forstranden i Klegod er der undersøgt to bopladsforekomster fra ældre jernalder.¹⁴

Indtil midten af 1600-tallet var Nyminde en bred åbning, der lå ved Sdr. Haurvig lige overfor Skjern Ås udmunding i fjorden, det vil sige otte kilometer syd for det nuværende Hvide Sande. Nogle få skriftlige kilder omtaler fiskerlejer både på nord- og sydsiden af Nyminde indtil omkring år 1600.¹⁵ Mønter fra både før og efter middelalderen blev i 1980'erne fundet her,¹⁶ efter at havet under storm havde gnavet løs af klitterne. De fortæller om lang tids sejlads op langs Vestkysten. To af de ældste er en frisksceatta fra 700-tallet og en Utrecht-mønt fra 1100-tallet. Senere er der også fundet en tysk guldmønt fra første halvdel af 1300-tallet. Man ved, at der i den katolske tid var et omfattende fiskeri ved Helgoland, som købmænd i Ribe tjente stort på. Det må antages, at også fiskeriet op langs Vestkysten i middelalderen har haft et omfang af væsentlig økonomisk betydning. Tangedannelser og sandbarrer fik fra midten af 1600-tallet Nymindegab til at vandre så langt sydpå, at fjordens naturlige udløb sidst i 1800-tallet befandt sig 13 km syd for Sdr. Haurvig. En lang og kompliceret historie, som bevirkede, at sejladsen på Ringkøbing allerede i slutningen af 1700-tallet var besværlig at opretholde, men dog først ophørte helt, da jernbanen åbnede i 1875.

Jens Aarup Jensen kan kontaktes på jaarup@outlook.com

Noter

1. Jens Aarup Jensen: På sporet af "rennumköpigh". *FRAM* 1985, s. 61-77.
2. Helle Henningsen: Ringkøbing i middelalderen. *KUML* 2004, s. 221-258.
3. Anders Bøgh: Ringkøbings middelalderlige byprivilegier. *opdatering* 2017, s. 35-43; Carl Lindberg Nielsen (red.): *Ringkøbing Købstads Historie*. Ringkøbing [1969], s. 12-14.
4. Den første fandt sted i gården bag Torvet 2, daværende Ringkøbing Bank, RIM6165. Den anden bag Torvet 12 B, daværende bager Bredahls gård, senere Café Victoria, RIM6166.
5. RIM6167.
6. RIM6247.
7. Henholdsvis RIM7915 Bojsens Gård i Vester Strandgade 11-13, omtalt i Henningsen, s. 243-44, RIM6338 Grønnegade under den tidligere dansepavillon i "Marens Maw" (omtalt side 47 i Christian Ringskous artikel i denne bog), omtalt i Henningsen, s. 241 og RIM6819 Øster Strandgade 4, omtalt i Palle Eriksen: En sojbrønd fra Ringkøbings middelalder? *FRAM* 1988, s. 67-72 og Henningsen, s. 243.
8. Lindberg Nielsen, s. 19; J. Bøgner: Johan Rantzau i Ringkøbing 1534. *Hardsyssels Årbog* 1967, s. 63-67; Torben Bramming: *Rantzau, den hellige kriger*. København 2017, s. 192-97.
9. Susanne Andersen: Kander fra Ringkøbing. *hikuin* 7, 1981, s. 255-60; Lindberg Nielsen, s. 84.
10. Lindberg Nielsen, s. 87; Henningsen, s. 250.
11. se fx Henningsen; Palle Eriksen: *Guldkysten*. *FRAM* 2000, s. 73-84.
12. S.A. Andersen: Geologisk Fører over Holmsland og dens Klit. *Hardsyssels Årbog* 1963 fortæller om kystens udvikling via gamle hollandske søkort, der bl.a. viser, at Holmsland og Klitten helt op mod Bovbjerg af de søfarende blev opfattet som en ø i fortsættelse af de nuværende vadehavsøer. Den kaldes på kortene Numet, et navn der optræder i mange stavemåder. Det ældste er Anthonizoos kort fra ca. 1550.
13. Niels Iversen Klit: *Husby Klit* bd. 6, Ulfborg 1992, s. 69-70.
14. Oldtidsfund og jordlag under forstrandens klitter omtales i Jens Aarup Jensen: Oldtidsfund. I: H.K. Kristensen (red.): *Holmsland og Klittens Historie* bd. I. Hvide Sande 1974, s. 13-27; Jens Aarup Jensen: Nymindegabs vandring og Klegod bopladsen. I: H.K. Kristensen (red.): *Holmsland og Klittens Historie* bd. II. Hvide Sande 1981, s. 16-21; Jens Aarup Jensen: Storme, oldtidsfund og flodbølger. I: H.K. Kristensen (red.): *Holmsland og Klittens Historie* bd. III. Hvide Sande 2014, s. 20-27; Jens Aarup Jensen: Marie, Marie, du ska' sgu' mæ te æ haw! *FRAM* 1988, s. 7-35. Klegod-bopladsen, RIM6053, der blev undersøgt i 1973-74, er mest udførligt behandlet i Aarup Jensen 1981.
15. S.H.A. Rambusch: *Studier over Ringkøbing Fjord*. København 1900. Kapitlet Nyminde, s. 145-59 kortlægger Gabets vandring mod syd fra midten af 1600-tallet.
16. Aarup Jensen 1988, s. 30.